

Kierkegaard, Jezus en de braveburgerij

Tijdschrift voor geestelijk leven 37:4 –17, 1981

Wim R. Scholtens, o. carm.

De Deense schrijver Søren Kierkegaard (1813-1855) heeft veel geschreven. Uit zijn korte leven liet hij 30 banden geschriften na en hij had er nog 30 kunnen schrijven. Heel dit werk cirkelt om het christendom, de problemen die het oproept, de zekerheid die het verschaft. Negatief geformuleerd is het thema: dat hij de gronden analyseert waarom mens en gemeenschap vertwijfelen als zij alleen op eigen krachten bouwen. Positief is het: het christendom als antwoord op vertwijfeling, 'maar dan wel christendom van een ander soort dan dat van wauwelende dominees'. Kierkegaard meent dat de mens in de onzekerheid van dit vergankelijk leven 'Gezag' nodig heeft om te kunnen bestaan. Hier opent zich direct een kloof van misverstand; is dat geen conservatieve kreet of vrome antirevolutionaire rechtlijnigheid? Kierkegaard denkt echter uit een totaal ander perspectief, dat wij hier wat nader zullen verklaren. Toen in Denemarken in 1849 de liberalen een grondwet bevochten op de koninklijke macht, hoorde men de conservatieven inderdaad zeggen: 'Nu is het volk de koning ongehoorzaam, straks is het dat ook nog aan God'. Wel, precies tegen deze redenering protesteert Kierkegaard allerheftigst: 'Het is godslasterlijk van die conservatieven om God op één lijn te stellen met hun aardse belangen'. De verdenking dat Kierkegaard conservatief zou zijn wordt minstens door dit protest al gelogenstraft.

Macht is nog geen gezag

Voor Kierkegaard bestaat er namelijk een kapitaal verschil tussen macht en gezag. God heeft geen macht, alleen al niet omdat macht van buitenaf dwingt. Wel heeft God gezag, dat ook bij Zijn uitverkorenen van binnenuit komt. Sint-Franciscus had juist gezag, omdat hij afzag van macht. In eminente zin geldt dat van Jezus. Dat Kierkegaard zijn uitgangspunt zó kiest, blijkt b.v. ook uit zijn opvatting over zonde. De enige zonde in het sociaal verkeer is de pretentie macht over anderen te kunnen uitoefenen. Ook hij die zich daar passief aan onderwerpt doet zonde (al is Kierkegaard hier mild in zijn oordeel). Er is er maar Een die eisen mag stellen, m.n. de eis om je pretenties op te geven. Dat is God en Degene aan wie God als enige recht van inspraak verleent: de m a c h t e l o z e Jezus Christus. Deze visie van Kierkegaard op gezag, macht en zonde blijft onbegrijpelijk als men de voorwaarde niet ziet die eraan voorafgaat: God heeft ieder mens apart geschapen met de vrijheid om tot zichzelf en zo tot Hem te komen. Daaruit volgen onmiddellijk drie heilige emancipatie-beginselen, die elke humanist hem na kan zeggen: 1. Je kunt onmogelijk de verantwoordelijkheid voor het leven (d.i. de vrijheid) van een medemens overnemen. 2. Elke macht die de vrijheid belemmert is onmenselijk en daarom zondig (alle propaganda is misleiding, helaas vaak ook de

'propaganda fidei'). 3. Je mag een ander nooit je opinies of je 'privatissima' opdringen. Kortom: je mag de ander slechts zó nabijkomen, dat hij daardoor zichzelf naderbij komt. 'Christendom' is dan bij Kierkegaard de eis om die neurotische fixatie op eigen macht en groepsbelang op te geven. En het motief voor die terughoudendheid tegenover de naaste is: dat alleen God het voor het zeggen heeft. Dit hebben christenen niet altijd even goed beseft. Al in zijn eerste Dagboek schrijft Kierkegaard: 'Aanvankelijk had het christendom nog een imposante gestalte, maar het werd al een tandeloos oudje toen de Paus zijn gebied met grenspalen begon te verzekeren. Misschien klonk nog wel de stem van Jakob, maar het waren de handen van Esau' (Pap. I A 97).

'Wij, Koningin bij de gratie Gods...'

Het behoeft geen betoog dat een dergelijke opvatting een springlading is onder elke k o p p e l i n g van politieke of economische macht met 'christelijk gezag' plus de theologie die deze koppeling zekerheid moest verschaffen. Radicaal rekent Kierkegaard af met het godsbeeld van de conservatieven (dat al spoedig door de liberalen -toen deze zelf 'gevestigde orde' werden- was overgenomen) van een God, die de kar van een groepsbelang mag trekken en 'af en toe eens flink met zijn vuist op tafel moet slaan'. Maar God slaat niet met zijn vuist op tafels. Daarvoor heeft Hij teveel respect voor de vrijheid die Hij ons zelf heeft meegegeven. God gaat effectiever te werk: Hij laat, als dat moet, de zonde altijd gaar koken in eigen sopje. Het ontsporende leven straft zichzelf. God oordeelt nimmer een volk of een klasse: Hij oordeelt uitsluitend enkelingen en wacht daarmee tot hun sterfbed (X 5 A 13). Hoe men Kierkegaard nu dan moet noemen? In het licht van juist genoemd credo in de autonomie van de mens is hij eerder een super-humanist of een kampioen-liberaal. Maar ook dat is weer een 'kar'. De keuze waar het Kierkegaard op aankomt is er dan ook geen tussen conservatief of liberaal, tussen burgerij of arbeidersklasse. Dát de zaken zo bij hem staan, werd al langer voorzien. De 'Frankfurter Schule' heeft hem er zelfs mee opgehangen. Hij zou dan 'niets anders' zijn dan a-politieke vrome innerlijkheid of kopschuw vluchten in een ivoren toren, zoals die inderdaad bestaan in de Evangelische Omroep op de Nederlandse beeldbuis of in de orthodoxie van Bisschop Gijsen van Roermond. Kierkegaard trapt dus niet in de suggestie dat het om links óf rechts zou gaan. Nog in 1848 beschermt hij de Deense bisschoppen tegen de opdringerigheid van de liberalen. Maar nog geen vijf jaar later constateert hij dat diezelfde bisschoppen alweer prinsheerlijk in het zadel van hun macht zaten. En dat ook nog met een beroep op de Bijbel, die hun macht 'goddelijk' moest legitimeren. Dan schuwt hij niet diezelfde bisschoppen over de rekel te halen op een wijze die zelden eerder in de kerkgeschiedenis is vertoond¹.

Jezus Christus: gezagsvolle machteloosheid

Pas het voornoemde scherpe onderscheid tussen macht en gezag scheidt volgens Kierkegaard orde op zaken. En onder dit oordeel vallen alle politieke en zelfs kerkelijke groeperingen. Intussen dwong deze realiteit de keuze (want daar ligt het verschil) Kierkegaard om zich nog eens scherp te bezinnen op zijn christologie, of liever: op het evangelische Jezus-beeld.

1) De historische Jezus heeft inderdaad de gestalte van een dienstknecht en Hij begaf zich onder de armste der armen. Maar zelfs die partijkeus geeft nog geen revolutie het recht om Hem totaal voor zich op te eisen. Deze opvatting van Kierkegaard is nog steeds actueel, o.m. in verband met theologieën van de revolutie of bewogen christenen die toch zonder genoegzaam onderscheid, kiezen voor een marxistisch maatschappijmodel, niet beseffend dat 'bevrijding van anderen op' weer heel snel tot macht kan ontaarden. Al is het een zegen reeds bevrijd te zijn van vervreemdende machten, de roeping van de mens ligt in een vrijheid-tót een christelijke samenleving. Deze bemerking mag cynisch klinken bij de feitelijke verdrukking van miljoenen. Zij is niet minder ongepast dan wanneer Jezus zegt dat 'de mens niet leeft bij brood alleen', terwijl er miljoenen verhongeren. Kierkegaard heeft de verpaupering van nabij gekend in zijn geboortestad. Maar toch, van die kant komt niet zijn sterkste argument.

2) Want anderzijds, mag nog minder de Godheid van Christus de clerus en de theologie ertoe verleiden om hun aardse machtsaanspraken 'goddelijk' te legitimeren. Pas een heel genuanceerd christologisch evenwicht biedt de garantie, dat macht niet wordt geconserveerd of opstand goedgepraat in naam van Jezus Christus. Met de persoon van Jezus Christus is namelijk, precies omdat Hij ook de Christus is, een heel andere tegenstelling gegeven dan die van macht tussen groepen mensen onderling. En dat is de kloof tussen alle politieke, sociale, economische macht enerzijds (ongeacht de vraag of die kapitalistisch of socialistisch is) -en- anderzijds authentiek christelijk gezag, zoals slechts Eén Mens dat gestalte heeft gegeven, Jezus Christus. Daarom, zo schrijft Kierkegaard in 1850, is 'zelfs afvallen van kerkelijk christendom niet de grootste ergernis: die ergernis wordt gegeven door de kerk zelf, die zichzelf genesteld heeft in de burgerlijke normen'.

Wat is dan 'gezag'? Een koning kan politie sturen, een apostel niet. Ja, als deze laatste macht zou gebruiken, verliest hij precies zijn gezag (Kierkegaard is bij dit soort kwesties betrokken geweest. toen Bisschop Mynster met politie de Baptisten dwong om hun kinderen te laten dopen). Als het moeilijk is gezag te definiëren, is de oorzaak daarvan, zegt Kierkegaard, dat reeds het inzicht in wat gezag is, een gehoorzaamheid veronderstelt zoals die in Jezus gestalte had.

Kierkegaards christologie

We hollen hier even te snel met reeds vast te stellen, dat de herkenbaarheid van Jezus' goddelijke zending en bewustzijn vooral gelegen is in zijn volmaakte gehoorzaamheid. In Kierkegaards

taalspel van omkering betekent dat: in Jezus' absoluut gezag - of nogmaals omgekeerd: in zijn v r i j w i l l i g e machteloosheid. Elke christologie veronderstelt een visie op de mens (een 'antropologie'). Beknopt is dat bij Kierkegaard deze (en zij geldt tegelijk heel de mensheid) : a) Een kind leeft v á n de ander en mag dat ook. Dit heet bij Kierkegaard 'aesthetisch' leven, wat niets te maken heeft met 'schone kunsten', maar alles met lust-en ego-bevrediging. Het is het stadium van zelf-liefde. b) Een jonge mens leeft m é t de ander. Dat noemt hij 'ethisch' leven. Dit is geen zelf-liefde meer als bij het kind, maar sociaal leven, met voorkeurs-liefde. Wij mensen komen meestal niet veel verder, zeker niet als de samenleving neurotiserende kiemen draagt, waarover straks. c) Een werkelijk-volwassene leeft v ó ó r de ander. Dat is 'religieus' leven, maar wel van het soort dat eerst een dood en een hergeboorte vraagt, een Golgotha en een Pinksteren. Om dit laatste heet het bij Kierkegaard ook 'geestelijk' leven. Dit is, al te beknopt, het menselijk drieluik waartegen Kierkegaards overweging van Jezus' leven zich aftekent. Jezus is de e n i g e mens in wie dat leven-voor- de-ander volmaakte gestalte heeft gekregen. Als Hij dan 'politiek-relevant' moet zijn, zoals dat tegenwoordig heet, dan is het met deze totale overgave aan de medemens en zó aan zijn Vader. Daaraan moeten christenen alle socio-culturele waarden meten: 'De God-mens die de kwaliteitsmaatstaf van heel het mens-zijn bepaalt, verzekert dit mens-zijn kwalitatief, op goddelijke wijze en daarom moet ieder mens zich daaraan onvoorwaardelijk meten' (X 2 A 643). Al 10 jaar eerder, rond 1843, schrijft hij dat de theologen 'wel mooi theoretisch over de God-mens kunnen nadenken; maar dit wordt ongeldig als niet voortdurend het concrete optreden van Jezus in allerdiepste zin uitdrukt, dat Hij *d e u n i e k e m e n s* (cursief bij S.K.) is geweest' (IV C 84, p. 404). Er zou veel toe te voegen zijn over Kierkegaards christologie en dat wordt de hoogste tijd, omdat hij in het kielzog van Bultmann nog steeds totaal wordt misverstaan². Maar deze twee citaten zeggen minstens zoveel, dat de s p i e g e 1 waarin de christenheid (in dit geval de burgerlijke, maar is er nog een andere?) zich moet herkennen, in eerste aanzet al voldoende geslepen is.

Jezus is dus volgens Kierkegaard niet de Christus, primair op grond van wonderen, vervulling van voorspellingen of 'omdat Hij zelf gezegd heeft dat Hij en de Vader één zijn'. Een beetje kopschuw door het moderne bijbelonderzoek aangaande Jezus' 'eigenste woorden', maar veel meer uit principe, wordt bij Kierkegaard alles afgeleid uit wat Jezus heeft gedáán. Hij gaat een voor zijn tijd uniek-nieuwe weg, welke hier al kort werd aangeduid en waarop we zo meteen nog terugkomen. Die weg moest hij zelf tastenderwijze gaan. Want hij 'verwijft' de evangelisten dat zij zo vervuld waren van hun Paas- en Pinksterervaring, dat de beschrijving van de o n t w i k k e l i n g e n in de historische Jezus wat tekort gekomen zijn. Hier mag dan de weg vrij zijn voor inlegkunde in de meest bedenkelijke zin: ook kan het 'vertolking' zijn in de voortreffelijkste

betekenis van die term. Het ligt er dan maar aan wie hier aan het woord is.

Burgercultuur en psychische gezondheid

Hiermee komen we aan de andere pool van de vergelijking: wie zijn dan vooral degenen wier zonde (en dat was: zelfliefde en groepsegoïsme) het meest aanwijsbaar is? Er is geen twijfel aan: dat is voor Kierkegaard de b u r g e r l i j k e c h r i s t e n h e i d inclusief de door haar 'bijpassend-gekozen' clerus. Deze term 'burgercultuur' (Deens: Dannelse) is in zijn mond echter niet primair een sociologische aanduiding. Het is (al klinkt dat onwaarschijnlijk, omdat Freud nog niet geboren was) een godsdienst-psychiatrische term en in die zin vandaag nog steeds -intussen ook op 'Jan Modaal'- toepasbaar. Het was de wereld waarvan hij zelf product was. En hij voelde zich er thuis als een vis in het water: de nijvere ambtelijke en handeldrijvende wereld, met theater, universiteit en kerk aan de top. Het was de wereld die in zelfbewuste eigenwaarde de welvaart en de cultuur bepaalde, dank zij vrij recent verworven politieke rechten en onderkerkelijke zegen. Religieus gold nog het leken-ideaal van Luther om in arbeid en gezinsleven Jezus na te volgen (twee levensaspecten die precies in Jezus' leven ontbreken). Tegelijk is Kierkegaard ook kritisch tegenover eigen achterban, want die eigenwaarde wordt uitsluitend afgemeten aan status, rol, aan de anderen, maar komt nooit van binnen uit. Marx zou hier van 'marktwaarde' spreken en een eeuw later noemen Amerikaanse psychologen dat 'other-directedness'.

Aandachtig volgt Kierkegaard naast zijn 'veldwerk' op de straat ook de historische ontwikkeling van het sociaal besef sinds de middeleeuwen. Soms noemt hij de kwalijke kanten van het emancipatie-proces 'vertwijfeling' een term met veel risico tot misverstand. Het komt het dichtst bij Freuds 'neurose', als verkramping op het Ik, als frustratie waarmee men zichzelf in gijzeling houdt. Het is geen moreel oordeel en die fixatie is vrij wat meer dan ordinair egoïsme om materiële zaken. Omdat het mechanisme zo geraffineerd is, gebruikt Kierkegaard vaak tegenspraken als 'vrijwillig gekozen onmacht om zichzelf te durven schenken'. In termen van het voornoemde drieluikje is het de onmacht om van a) zelf-liefde en b) voorkeurs-liefde door te breken naar c) naasten-liefde en pas dat is volwassenheid, 'geestelijk' leven, zoals het in Jezus gestalte had.

Hier stoten we op het diepste verband tussen christendom en burgerlijkheid: het is de b o t s i n g van het ideale christusbeeld op een proces dat een steeds groter wordende 'bovenlaag' in de Westerse samenleving steeds evidenter markeert. Naar oorzaak gezien is dit een kluwen van veel factoren: het groeiend individueel besef, de privatisering van het leven, de opkomst van de handel, de romantiek, de politieke vrijheid, de popularisering van wetenschap, enz. Als Kierkegaard nu dit geheel kwalificeert als een gezagscrisis, vergist men zich deerlijk als men denkt dat hier een conservatief zijn elitaire positie bedreigd ziet, of dat een vrome ziel de wereld maar boosaardig vindt. Bij hem (de auteur van

'Het Begrip Angst' en van 'Ziekte tot de Dood') is 'gezagscrisis' een neurotische onmacht om een zin aan het bestaan te verlenen door ook aan anderen te denken. Het is precies wat sinds een paar jaar, bijna als nieuwe modekreet, 'Het Ik-Tijdperk van het Narcisme' genoemd wordt. Ook noemt Kierkegaard heel dit proces *n i v e l l e r i n g*, niet eens zozeer van standen, maar van kwaliteitsbesef. Door kwantitatieve vooruitgang verliest de mens steeds meer aan innerlijkheid. Tegelijk wordt hij door het gepopulariseerde rationalisme zo honds-prudent, dat 'heel de samenleving intussen abortus gepleegd heeft op haar eigen spontaneïteit' (VIII 2 B 86). En als hij maar even in contact gebracht wordt met het geestelijke 'verkramp't hij direct als een kikker die onder een beetje elektrische stroom wordt gezet' (IV 160).

Daarmee is zelfs de *v o o r w a a r d e* tot religie al om zeep gebracht. Want religie is wezenlijk pathos (want: liefde) en geen kerkelijke verstandigheid die zijdelings steeds rekening houdt met de boterham. De oude verticale samenleving kraakt, ondanks de Restauratie na Napoleon, reeds in haar voegen. De nieuwe is er nog niet. Psychologisch houdt dit feit dan in, dat voor de massa de 'rol-identificatie' is zoekgeraakt. De anderen zijn alleen nog norm in *n e g a t i e v e* zin en daarmee stoten we op een ander sleutelwoord in Kierkegaards diagnose: het is *j a l o e z i e*, een alles nivellerende vergelijkingsdwang, die zich volgens hem in 2 varianten uit: 1) de actieve van de ellebogen-rivaliteit en 2) de passieve van het conformisme aan 'de publieke opinie' die geen kwaliteitsverschil meer pruimen kan. Deze twee escaleren elkaar tot een 'Svimmel' (duizeling) die net zo min als een cycloon te breken is. Eerst zal dat moeten uitrazen. De loon- en prijsspiraal kon er een variant van zijn.

Naar post-burgerlijke christenheid?

Positief gezien *w a a r d e e r t* Kierkegaard die storm als de geboorteweën naar een volwassen samenleving van mondige enkelingen 'zoals God zich de wereld gedacht had'. Het argument is theologisch: omdat de mens vrij door God geschapen is, heeft hij recht op zelfbepaling. Maar op weg daarheen raakt hij gemakkelijk in zichzelf verdeeld. Hij roept tegengestelde krachten op van vrijheid contra gelijkheid en omgekeerd, die a.h.w. een zelfstandig leven gaan leiden. Vandaar die duizeling. Zo wordt hij slachtoffer van machten die manipuleren (de actief-angstigen) of vlucht hij in de naamloze kudde (de passief-angstigen). Toch is die chaos uitdaging tot volwassenheid, nieuwe kans voor waarachtige godsdienstigheid. Want God voelt zich bepaald niet 'beconcurrereerd' door het menselijk verlangen naar vrijheid. Maar de mens moet wel weten wat hij zich op de hals haalt: 'Goed zegt God, je wilt vrij zijn? Dan zul je voortaan vrij zijn!' (XI 1 A 296). Dit speelt de mens echter niet klaar als hij niet eerst 'een tweede keer geboren wordt'. Want pas dan keren de natuurlijke verbanden (ook de onderling-politieke tussen vrijheid - gelijkheid en broederschap) terug als een vertrouwde opdracht. Pas hier staan we op het niveau waar Kierkegaard ('eindelijk') 'maatschappij-betrokken' wordt, zoals dat heden heet.

Jezus als dwarsligger

De weg naar die volwassen wereld blijft er een van vallen en opstaan. Kierkegaard verwacht niets kant en klaar uit de hemel, na de vereniging der proletariërs aller landen. En hij heeft daarvoor een merkwaardig bijbels argument. In zijn meditaties over Jezus is er onder de vele vragen, één die hem bijzonder intrigeert: als Jezus de unieke volheid van het mens-zijn in zich draagt, waarom werkte Hij dan niet voor eigen boterham en was Hij niet getrouwd? Deze vragen zijn voor Kierkegaard geen spelletjes, maar bloedernstig onderzoek naar Jezus' aardse werkelijkheid. Soms drijft hij die vragen tot het komische op: 'Droeg Jezus nou een hoed of een pet?' (X 1 A 179). Maar de ernst in het spel is evident: alles wordt toegespitst tégen de statische, al te goddelijke, hemelse en half-verdampte Christus van de officiële theologie én van het volk. De goddelijke 'helpt' van het Chalcedondogma over de God-mens, zweeft intussen zo hoog, dat het ofwel de mensen niets meer zegt, ofwel: zij vinden dit juist prettig om op dit ondermaanse rustig hun eigen gang te kunnen gaan als 'aandeelhouders in de Fa. God & Zoon'. Het 'wordings-aspect' (vrije menselijke zelfbepaling) van de Godmens, zo meent Kierkegaard, is praktisch verpletterd onder het 'zijns-aspect' (de goddelijkheid). Maar zo gaat op b e i d e het zicht verloren, want slechts in dat eerste openbaart zich het goddelijke (daarom is de christologie bij Kierkegaard tegelijk ook theologie der aardse waarden).

Heel het werk van Kierkegaard, vooral na 1848, toen zijn antropologie (het 'algemeen-menselijke') voltooid was, is erop gericht om het Voorbeeld Jezus weer concreet 'op aarde te krijgen'. Niet alleen in het Jeruzalem van toen, maar ook in het Kopenhagen van zijn eigen tijd, laat hij Jezus optreden, bovenal om de reacties van de gezeten burgerij eens te peilen. Aanvankelijk lokt Jezus groot enthousiasme uit, maar als Hij vervelend wordt, komen er al spoedig voorstellen om Hem beschaafd (kruisigen doen we niet meer) uit de weg te ruimen. Een gekkenhuis biedt dan altijd mogelijkheden, maar gedwongen emigratie naar de U.S.A. is effectiever (sic! in IX B 45,10).

In de historische Jezus valt het Kierkegaard op dat Hij schier onophoudelijk in conflict gelegen heeft met de 'gevestigde orde' (de 'burgerij' als men dat mag zeggen) van zijn dagen, politiek én religieus. Als nu Jezus e e n v r i j m e n s geweest is, was zijn standpunt tegenover de fundamenteel-humane ordening van de samenleving een keuze voor het principiële p o l e m i s c h e . Dit brengt Kierkegaard dan voortdurend in verband met het luthers-christelijk levensideaal in een Staatskerk, waarin juist burgerlijk aanzien en gezinsleven bovenaan genoteerd staan. Als nu het socio-psychologische kenmerk van de burgerij weer is dat zij 'gesettled' is, dan moet dat, in het licht van die polemische Jezus gebrandmerkt worden als niet-christelijk, minstens niet in ideale zin. Dat is een hard oordeel, een hoge norm. Maar er gaat voor Kierkegaard geen tittel of jota af. Jezus heeft er niet mee gezegd (ook niet volgens

Kierkegaard) dat er geen partij gekozen mag worden, noch dat arbeid en huwelijk negatieve waarden zouden. Hij heeft er 'slechts' mee willen zeggen dat men geen enkele cultuur of sociale orde mag vergoddelijken en dat elke vorm van macht uit den Boze is.

Zijn eenzijdig-Deense situatie, die kerkhistorisch geen tegenpool heeft gehad sinds de Reformatie, inspireerde Kierkegaard tot dit protest, dit pleidooi voor evangelische raden. En dat protest heeft nog geldigheid. Nog anno 1980 is er een rel in Denemarken gaande, omdat men kinderen van Turkse gastarbeiders grondwettelijk beschouwt als 'geboren christenen'. Mocht Kierkegaards eenzijdige situatie de katholieken ertoe verleiden te denken, dat wij toch 'evenwichtiger gebleven zijn', dan zit er evenveel boter op het Vaticaanse Hoofd, als men maar even de huwelijkswetgeving (d.i. de positie van de vrouw) beziet in de zgn. 'zuiver katholieke' landen, - in het licht van Kierkegaard, al was het alleen van Kierkegaard-als-humanist.

Noten:

1. S. Kierkegaard, *Schotschriften tegen gevestigde Kerkelijkheid*, Baarn, Ten Have, 1980, 221 p.
2. S. Kierkegaard, *Jezus de Dwarsligger. Christologische Dagboeknotities*. Baarn, Ten Have, 1981.